

MAX HORKHEIMER

ΑΥΤΑΡΧΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

“Όταν μιλάμε για τις μεγάλες επαναστάσεις, που εισάγουν τη σύγχρονη εποχή στην Ευρώπη και στον Νέο Κόσμο, έχουμε στο νοῦ μας περισσότερο τὸ ἄτομο παρά τὴν οἰκογένεια. Τὰ δικαιώματα τοῦ ατόμου ἦταν ὁ ἱερός σκοπός, γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου οἱ ἄνθρωποι ξεσηκώθηκαν ἐνάντια στὶς δυνάμεις τοῦ παρελθόντος. Ὁ ἄνθρωπος γενικά, κάθε χρηστὸς ἄνθρωπος, θὰ ἔπρεπε νὰ συνεργεῖ ἰσότιμα στὴ δημιουργία τῶν νόμων καὶ νὰ προστατεύεται ἀπὸ αὐτούς. Ὁ ἄγωνας ἔγινε ἐνάντια στὴν καταπίεση ποὺ προερχόταν ἀπὸ φεουδαρχικὲς κλίκες, ἐκκλησίες καὶ ξένους ἄρχοντες. Τὸ παρελθὸν χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἱεραρχικὲς μορφές, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ μέλλον ἀπὸ τὸ ἄτομο, ποὺ συνδέεται μὲ ὅμοιά του. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δὲν ἐπέδρασαν βέβαια καθόλου σὲ ὅλες τὶς μορφές τοῦ κοινωνικοῦ συνδέσμου τῶν ατόμων, ἂν καὶ τὰ γεγονότα σήμαναν ἀναμφισβήτητα ἓνα βῆμα προόδου στὴν ἀτομικοποίηση τῆς κοινωνίας. Ὁ ἔμπορος ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴν ξεπερασμένη κηδεμονία, ἡ ἀναγκαστικὴ ἐργασία καταργήθηκε, καὶ τὰ τελευταῖα προνόμια τῆς ἀριστοκρατίας πάνω στὶς ψυχές καὶ στὰ σώματα τῶν ὑποτελῶν ἀποτινάχτηκαν.

Ἄλλὰ ἡ γέννηση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ δὲν ἀπελευθερώνει στὴν πραγματικότητα τὸ ξεχωριστὸ ἄτομο, ἀλλὰ τὴν ἀστική οἰκογένεια, καὶ ἔτσι περιέχει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ βαθιὰ ἀντίφαση. Ἡ οἰκογένεια ἔμεινε οὐσιαστικὰ ἕνας φεουδαρχικὸς θεσμὸς, βασισμένος στὴν ἀρχὴ τοῦ «αἵματος», ἦταν δηλαδὴ πέρα γιὰ πέρα ἀνορθολογική, ἐνῶ ἡ βιομηχανοποιημένη κοινωνία (ποῦ καὶ αὐτὴ βέβαια περιέχει στὸν οὐσιαστικὸ της πυρήνα ἀνορθολογικὰ στοιχεῖα) διακήρυξε τὸν ὀρθολογισμό: τὴν ἀποκλειστικὴ κυριαρχία τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπολογιστικότητας καὶ τῆς ἐλεύθερης συναλλαγῆς. Ἡ κοινωνικὴ σημασία καθὼς καὶ οἱ ἐσωτερικὲς δυσκολίες τῆς οἰκογένειας προκλήθηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀστάθεια τῆς κοινωνίας. Ὁ ἀστικὸς «pater familias» εἶχε πάντα κάτι ἀπὸ τὸν «bourgeois gentilhomme» μέσα του· ἡ «καλὴ οἰκογένεια» τῆς μεσαίας τάξης ἀντίγραφε διαρκῶς τὴν ἀριστοκρατία καὶ ὄνειρευόταν ἕνα οἰκόσημο καὶ μιὰ ἀριστοκρατικὴ καταγωγή. Μὲ τὴν αὐστηρότερη σημασία τῆς λέξης δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα ἀστικὴ οἰκογένεια, αὐτὴ καθαυτὴ εἶναι μιὰ ἀντίφαση τῆς ἀτομιστικῆς ἀρχῆς — ἀλλὰ μιὰ ἀπαραίτητη ἀντίφαση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς χειραφέτησής της ἔχει πάρει μιὰ ψευτοφεουδαρχικὴ, ἱεραρχικὴ δομὴ. Ὁ ἄνδρας, ἀπελευθερωμένος ἀπὸ τὴ δουλεία σὲ ξένα σπίτια, ἔγινε κύριος στὸ δικό του. Τὰ παιδιά ὅμως, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ κόσμος ἦταν σὲ ὀλόκληρο τὸν μεσαῖωνα ἕνα μεγάλο πειθαρχεῖο, ἔμειναν συνεχῶς σκλάβοι μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Ὄταν ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸ κράτος καὶ στὴν κοινωνία, ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ζωὴ ὀλοκληρώθηκε, στὸ ἀστικὸ σπίτι διατηρήθηκε ἡ ἄμεση προσωπικὴ ἐξάρτηση.

Αὐτὸ προῆλθε ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὶς ὑλικὲς ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνικῆς διαδικασίας. Στὴ σφαῖρα τῶν χειρωνακτικῶν ἐργασιῶν καὶ πολυάριθμων ἄλλων λειτουργιῶν στὴ βιομηχανία καὶ στὸ ἐμπόριο ἡ κοινωνία εἶχε φτάσει σὲ ἕνα στάδιο, ὅπου ἡ ἄμεση καὶ ἀδιάσπαστη ὑποταγὴ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, ποῦ δὲν ἔχουν μεταξύ τους σύνδεσμο αἵματος μὲ τὴν παλαιὰ ἔννοια, δηλαδὴ τῶν δούλων καὶ τῶν δουλοπάροικων, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ ὀρθολογικὸ συμ-

φέρον τῶν ἐργατῶν μὲ βάση τὸ συμβόλαιο ἐργασίας. Ἡ σχέσηὴ πρὸς τὸν κύριο, ἀπογυμνωμένη ἀπὸ τὰ πατριαρχικὰ συμπληρώματα, ἐξωτερικεύθηκε, κατεμπραγματώθηκε καὶ ὑποτάχθηκε στὴν ὑπολογιστικὴ σκέψη. Οἱ ἄνθρωποι ἀπόχτησαν συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους σὰν αὐτόνομα οἰκονομικὰ ὑποκείμενα. Κάθε ἄτομο εἶχε νὰ φροντίζει γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ὅμως ἡ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰώνα, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι τυπικὴ ἡ σχέσηὴ ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ στὴν ἐργασία, κράτησε ἀκόμη τὴν οἰκογένεια σὰ λειτουργοῦσα οἰκονομικὴ ἐνότητα. Ὅχι μόνο ἡ μηχανοποίηση τοῦ νοικοκυριοῦ δὲν ἦταν τόσο ἀναπτυγμένη ὅσο σήμερα — καὶ μάλιστα σήμερα ἀποτελεῖ αὐτὴ ἓνα κατάλοιπο πρωταρχικῶν οἰκονομικῶν μορφῶν —, ἀλλὰ οἱ γυναῖκες, τὰ παιδιά καὶ ἄλλοι συγγενεῖς ἦταν ἀπαραίτητοι γιὰ τὴ λειτουργία ἀμέτρητων οἰκονομικῶν μονάδων. Στὴ βικτωριανὴ ἐποχὴ ἀνθίζαν ἀκόμη τὰ ἐργαστήρια καὶ ἐπικρατοῦσαν οἱ μικρὲς ἢ μεσαῖες ἐπιχειρήσεις. Ἡ μεγάλη ἐπιχείρηση, τὸ μεγάλο κατάστημα καὶ οἱ ὀργανώσεις πωλήσεων τῆς βιομηχανίας μόλις τότε ἔπαιρναν μορφὴ. Ἡ διαχείριση τῶν καταστημάτων καὶ ἡ διοίκηση τῶν ἐπιχειρήσεων δὲν προγραμματίζονταν καὶ δὲ διευθύνονταν ἀκόμη ἐπιστημονικὰ. Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπιχείρησης βασιζόταν κυρίως στὴν ἀλληλεγγύη τῆς οἰκογένειας. Οἱ γιοὶ τοῦ ἐπιχειρηματία τῆς μεσαίας τάξης ἦταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπαραίτητοι στὴν ἐπιχείρηση τοῦ πατέρα τους, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ βροῦν μιὰ ἐξίσου ἱκανοποιητικὴ ἐργασία ἔξω ἀπὸ τὴν πατρικὴ ἐπιχείρηση. Οἱ κόρες ἐργάζονταν τόσο στὸ σπίτι ὅσο καὶ στὴν ἐπιχείρηση. Ἡ οἰκογενειακὴ ἱεραρχία παρέμεινε στὴ μεσαία τάξη σχεδὸν ἀθικτὴ.

Ἡ ἐξουσία τοῦ πατέρα πάνω στὰ συγγενικὰ καὶ μὴ συγγενικὰ μέλη τοῦ σπιτιοῦ του, τοῦ ἐργαστηρίου του ἢ τοῦ κτήματός του βασιζόταν πάντα στὸ ὅτι ἡ ἄμεση ἐξάρτηση ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μὲ τὴ διάλυση αὐτοῦ τοῦ οὐσιαστικοῦ παράγοντα ἔπαψε ὁ σεβασμὸς τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας ἀπέναντι στὸν ἀρχηγὸ τοῦ σπιτιοῦ, ἡ προσκόλλησή τους στὴν οἰκογένεια σὰ σύνολο καὶ ἡ πίστη τους στὰ σύμβολά της. Τὰ νομικὰ

μέτρα που προστάτευαν την οικογένεια έπαιρναν τη σημασία τους από την κοινωνική σπουδαιότητα αυτού που προστάτευαν. Το μελλοντικό μερίδιο ενός γιου στην περιουσία του πατέρα του ήταν ένα τόσο ισχυρό κίνητρο για υπακοή όπως η αποκλήρωση μια έκφοβιστική απειλή. Αυτό που τότε φαινόταν σαν προσωπική καταστροφή, μπορεί σήμερα να γίνει δεκτό με μεγαλύτερη αδιαφορία σε έναν κόσμο, όπου ο καθένας είναι υπάλληλος. Σήμερα, που η ικανότητα και η επιδεξιότητα αρχίζουν να παίζουν τον αποφασιστικό ρόλο στη ζωή ενός άνδρα, το δικαίωμα της αποκλήρωσης χάνει πολύ από την σημασία του (1). Παρόμοιοι συλλογισμοί ισχύουν και για την κόρη. Η σύγχρονη οικονομία προσφέρει σε αυξανόμενο βαθμό εκατομμύρια εργατικές θέσεις για ειδικευμένες και ανειδίκευτες γυναίκες, πράγμα που σημαίνει ότι η εργασία έξω από το σπίτι γίνεται γι' αυτές τιμητική. Έτσι η ρήξη με την οικογένεια δεν αποτελεί πια τρόπο για το κορίτσι, όπως και για το αγόρι. Η αλλαγμένη κατάσταση γίνεται αισθητή στη σχέση ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά, πολύ πριν αυτά μεγαλώσουν. Η αυταρχικότητα στο σπίτι παίρνει έναν ανορθολογικό χαρακτήρα.

Παρά τις σημαντικές αυτές αλλαγές οι ήθικες και θρησκευτικές παραστάσεις, που προέρχονται από τη δομή της πατριαρχικής οικογένειας, αποτελούν ακόμη και σήμερα τον πυρήνα του πολιτισμού μας. Ο σεβασμός απέναντι στο νόμο και στην τάξη, που επιβάλλει το κράτος, φαίνεται πως είναι συνδεδεμένος αδιάσπαστα με το σεβασμό των παιδιών απέναντι στους γονείς τους. Αισθήματα, θέσεις και πεποιθήσεις, που έχουν τη ρίζα τους στην οικογένεια, αποτελούν το στήριγμα του πολιτιστικού μας συστήματος· είναι ένα συνδετικό στοιχείο της κοινωνίας. Το ότι η κοινωνία τα διατηρεί, φαίνεται πως είναι όπωσδήποτε απαραίτητο, γιατί για τον πολιτισμό, στην σημερινή του μορφή, πρόκειται για ζήτημα ζωής και θανάτου. Η ιδέα του έθνους δεν μπόρεσε να εκπληρώσει τη λειτουργία της οικογένειας από αυτή την άποψη. Σαν ένα σύστημα συνεργαζόμενων και συναγωνιζόμενων δυνάμεων το έθνος απώθησε τις παραγωγικές μο-

νάδες τοῡ μερκαντιλισμοῦ. Σέ δύσκολες καταστάσεις, κυρίως σέ ὤρες κινδύνου, αὐτὸ ἀποδείχθηκε καὶ σὰν ἄμεσο ἀντικείμενο λατρείας. Οἱ ἐπαναστατικοὶ πόλεμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεπήδησε τὸ ἔθνος στὴ σύγχρονή του ἔννοια, ἔχουν προσφέρει ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸ πῶς τὰ ἄτομα μπόρεσαν νὰ ξεπεράσουν τὴν ἀπομόνωσή τους μὲ τὴ βοήθεια τέτοιων παραστάσεων. Στὴν καθημερινή ζωὴ ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ ἐγκυρότητα τοῦ ἔθνους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐγκυρότητα τῆς οἰκογένειας. Τὸ τρίτο Ράιχ ἦταν ἡ μοναδικὴ δικτατορία τῶν νέων χρόνων ποὺ προσπαθοῦσε συστηματικὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ κάθε μεσολαβητικὴ ἀρχὴ ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ στὸ κράτος καὶ ὠθοῦσε τὴν ἀδιαλλαξία μέχρι τὰ ἄκρα.

Ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὸ δυνάμωμα τῆς οἰκογένειας εἶναι σχεδὸν παγκόσμια, πρέπει ὅμως νὰ συνειδητοποιήσουμε τὴ βασικὴ τῆς προβληματικότητά. Ὅταν ἰδέες, ποὺ λατρεύονται ἀπὸ αἰῶνες, διατηροῦνται ἐπίμονα ἐνάντια στὴν πορεία τῆς ἱστορίας ἀντὶ νὰ ἐξελισσονται καὶ νὰ ἀναδιαμορφώνονται, τότε ἐξανεμίζεται τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλήθειας τους καὶ μετατρέπονται σὲ κενὴ ἰδεολογία—ἀδιάφορο μὲ ποιῆς δυνάμεις προσπαθοῦν νὰ διατηρηθοῦν. Ἐπειδὴ ἐμεῖς, παρατηρώντας τὴ δική μας παράδοση, τείνουμε νὰ παραβλέπουμε αὐτὸ τὸ μοιραῖο δίλημμα, ὅς χρησιμοποιήσουμε ἓνα παράδειγμα ἀπὸ ἓναν ἄλλο πολιτισμὸ. Ἡ κινέζικη οἰκογένεια ἦταν ἐξαρτημένη κυρίως ἀπὸ τὴν ἐντατικὴ καλλιέργεια τῆς γῆς. Σὲ αὐτὴ ἀνήκε ἓνα μικρὸ κομμάτι γῆς, καὶ ἀνάπτυσσε μεγάλη ἐπιδεξιότητα γιὰ τὴν ἐκμετάλλευσή του. Ἐμπειρία μὲ τὶς ἐποχὲς τοῦ χρόνου, τὰ παράσιτα καὶ ἄλλους κινδύνους καθὼς καὶ μὲ τὶς δυνατότητες τῆς ἀποφυγῆς τους κάτω ἀπὸ τὶς τοπικὲς συνθήκες—ὅλα αὐτὰ εἶχαν ἀκόμη μεγάλη σπουδαιότητα, ἀφοῦ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἦταν ἐπὶ αἰῶνες σχετικὰ σταθερό. Παλαιῆς, φιλικῆς σχέσεις πρὸς τοὺς γείτονες, γνωριμία μὲ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς καὶ ἡ γνώση τοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς ἀπέναντι σὲ συμμαχικοὺς καὶ ξένους στρατοὺς εἶχαν ἀνεκτίμητη ἀξία γιὰ ἓνα χωρικό. Ἡ ἡλικία ἦταν πλεονέκτημα, καὶ ἀπέναντι στὸν πατέρα ἔδειχνε κανεὶς εἰλικρινῆ σεβασμὸ. Ὁ ρόλος τῶν προγόνων στὴν κινέζικη θρησκεία εἶναι λο-

γική συνέπεια αὐτῶν τῶν συνθηκῶν· ὁ σεβασμὸς ἀπέναντι στὸν πατέρα καὶ στὸν παπποῦ ἐπεκτεινόταν καὶ στοὺς ἀόρατους προγόνους. Ὅταν αὐτὴ ἡ παλαιὰ δομὴ τῆς οἰκογένειας καταστρέφεται ἀπὸ τὸν ἐκβιομηχανισμό, κυρίως ἀπὸ τὴ μηχανοποίηση τῆς γεωργίας, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ πατέρα καὶ ἡ σεβασμιότητα τῶν ἡλικιωμένων χάνουν τὴ σημασία τους. Ἐκεῖνο τὸ ἰδιαίτερο εἶδος τῆς γνώσης χάνει τὸ ἀντικείμενό του, καὶ τὰ ἀρνητικὰ γνωρίσματα τῶν γερατειῶν παρουσιάζονται καθαρὰ. Ἡ λατρεία τῶν προγόνων, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία, μπορεῖ νὰ προπαγανδίζεται καὶ νὰ ἐπιβάλλεται ἀκόμη μὲ κοινωνικὰ ἢ καὶ πολιτικὰ μέτρα, ἀλλὰ κάποια μέρα ἡ ἰδεολογία αὐτὴ θὰ ἀποδειχτεῖ κενή. Ἄλλα παραδείγματα γιὰ παρόμοιες ἐξελίξεις, ποὺ ἀφοροῦν ἄμεσα τόσο τὴν οἰκογένεια ὅσο καὶ μερικὲς θρησκευτικὲς ἰδέες ποὺ προέρχονται ἀπ' αὐτὴ, προσφέρει ἡ νεότερη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία. Μᾶς δείχνουν πόσο ἀπατηλὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐμφάνιση βαθιὰ ριζωμένων παραδόσεων στὴν οἰκογένεια.

Ὅσο περισσότερο ἔδαφος χάνει ἡ οἰκογένεια στὸ δυτικὸ πολιτισμὸ σὰ μιὰ οὐσιαστικὰ οἰκονομικὴ μονάδα, τόσο περισσότερο τονίζει ἡ κοινωνία τὴν παραδοσιακὴ τῆς μορφή. Ἀφοῦ ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες μορφὲς τῆς οἰκογένειας ἔχει μείνει μόνο ἡ φυσικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἄνδρα καὶ τὴ γυναῖκα, συγκεντρώνεται σὲ αὐτὴ τὸ συντηρητικὸ ἐνδιαφέρον. Αὐτὸ δίνει στὸ γάμο τέτοια ὑπόσταση, ὥστε γάμος καὶ οἰκογένεια γίνονται συνώνυμα. Ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ἐξαρτῶνται περισσότερο οἱ γυναῖκες παρά οἱ ἄνδρες. Σὲ σχέση μὲ τὰ βασικὰ πατριαρχικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινωνίας, ποὺ δὲν ἄλλαξαν πραγματικά, οἱ γυναῖκες βρίσκονται ἀκόμη σὲ μειονεκτικὴ θέση. Δὲν πρέπει μόνο σὰν ἐργαζόμενες νὰ προσαρμόζονται στὶς μορφὲς τῆς ζωῆς ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἄνδρες γιὰ ἄνδρες, ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ τους κληρονομιά, ἡ ἰδιάζουσα ἐκπαίδευσή τους, ποὺ τοὺς ἐπιβλήθηκε στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἀπὸ μιὰ ἀνδροκρατούμενη κοινωνία, τὰ ἀνορθολογικὰ πρωτεῖα, ποὺ δίνονται στοὺς ἄνδρες σὲ πολλοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς, καὶ τελικὰ τὸ γενικὸ πολιτιστικὸ

κλίμα—όλα αυτά δημιουργοῦν πρόσθετα προβλήματα για τὴν ἐργαζόμενη γυναίκα καὶ κάνουν τὴ ζωὴ τῆς ψυχολογικὰ δύσκολη. Γι' αὐτοὺς καὶ για ἄλλους λόγους οἱ γυναῖκες ἔχουν τὸ μεγαλύτερο συμφέρον για τὸ ἀπρόσβλητο τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου. Δυστυχῶς καμιά προπαγάνδα για τὸ γάμο δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν τεράστια δύναμη τῆς οἰκογένειας, ποὺ ἀσκοῦσε αὐτὴ κάποτε σὰν ἡ ἐντυπωσιακότερη πραγματικότητα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ξαναφέρει τὴν πεποίθηση για τὴν ὑπεροχὴ τῆς οἰκογένειας, ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ γάμος ἀντλοῦσε ἄλλοτε τὸ νόημά του. Ὁ σύγχρονος ὀρθολογισμὸς ἔχει διαπεράσει ὁλόκληρη αὐτὴ τὴ σφαίρα. Ἡ ἀνεπιφύλακτη συνεργασία ὅλων τῶν κλάδων τοῦ κράτους καὶ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ὁ ἀγῶνας ἐνάντια στὴν πορνεία, ὁ ὑποβιβασμὸς τοῦ ἐλεύθερου ἔρωτα σὲ ἀμαρτία, οἱ ἠθικὲς ὑποδείξεις για τεχνητὲς ἐπιθυμίες πάνω στὴν ὀθόνη καὶ ἀπὸ τοὺς αἰθέρες, ἡ διαρκὴς προσπάθεια για ρομαντισμὸ για πρακτικοὺς λόγους, καὶ αὐτὸ μέσα σὲ ἕνα ὑλιστικὸ πολιτισμὸ—ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες δὲν μποροῦν νὰ προφυλάξουν τὸ γάμο ἀπὸ τὸ νὰ γίνει ὁ ἴδιος πραγματιστικὴ σχέση. Ὁ γάμος γίνεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σχέση συμφερόντων. Τὰ παιδιὰ δὲν ἀνατρέφονται, ἐπειδὴ τὰ καθήκοντα τῆς ζωῆς δὲ θὰ ἐκπληρώνονταν χωρὶς αὐτά, ἀλλὰ ἀπὸ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιφανειακοὺς λόγους. Σπάνια αἰσθάνονται τὴ ζεστασιὰ ἐκείνης τῆς δεύτερης μητρικῆς ἀγκαλιᾶς, ποὺ ἦταν ἡ οἰκογένεια σὲ ὀρισμένα κοινωνικὰ στρώματα.

Ἐνῶ τὸ ἄτομο σὲ προηγούμενες ἐποχὲς ἔβλεπε τὸν ἑαυτὸ του μόνο σὰ μέρος ὀργανικῶν ὄντοτήτων ποὺ ἔδιναν νόημα στὴ ζωὴ του καὶ συνόδευαν διαρκῶς τὶς πράξεις του καὶ τὶς ιδέες του, τὰ ἄτομα τείνουν σήμερα νὰ γίνουν στὴν πράξη ἐκεῖνα τὰ κοινωνικὰ ἄτομα, στὰ ὁποῖα οἱ ἀστικὲς ἐπαναστάσεις, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τῶν κριτικῶν τους, ἔχουν κονιορτοποιήσει τὴν κοινωνία. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τῆς μαζικῆς κοινωνίας, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνος. Τὸ ὄνομά του, ποὺ πρῶτα τὸν συνέδεε μὲ ἕνα ὀρισμένο τόπο, μὲ ἕνα παρελθὸν καὶ ἕνα προορισμὸ, ἔχει γίνει ἕνα ἀναγνωριστικὸ σημάδι, μιὰ ἀπλή

έτικέτα, ή άτομικότητά του έχει γίνει μιὰ σειρά από ιδιότητες και ικανότητες. Στήν ούδετερότητα τῆς έτικέτας αντιστοιχεί ή λειτουργικότητα τοῦ φορέα της. "Αλλοτε αὐτός ἦταν πέρα γιά πέρα κύριος ἢ δοῦλος, ίππότης ἢ δουλοπάροικος: ή ανθρώπινη ὑπόστασή του ἦταν καθορισμένη ακριβῶς από τις μορφές τῆς κοινωνικῆς ανισότητας. Σήμερα ή θέση του στήν κοινωνική ιεραρχία δέν ἐμφανίζεται πιά σά μέρος τῆς φύσης του· ξέρει νά διακρίνει ανάμεσα στόν ἑαυτό του και στό ρόλο του στήν κοινωνία.

Ἄλλά αὐτό τὸ Ἐγώ, ὅποια και ἂν εἶναι ή ψυχολογική δομή τοῦ ξεχωριστοῦ ἀτόμου, εἶναι τὸ ἀφηρημένο ὑποκείμενο τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, ὅπως αὐτό διακηρύχθηκε από τήν οἰκονομική και φιλοσοφική σκέψη τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ σύγχρονο Ἐγώ, ἐφόσον αὐτό ξεχωρίζει οὐσιαστικά από ὅλες τις ταπεινωτικές κοινωνικές κατηγορίες, ανταποκρίνεται στήν ἔννοια τῆς ἀνθρωπότητας καλύτερα από τήν αὐτοσυνείδηση τῶν ἀνθρώπων σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη περίοδο τοῦ παρελθόντος. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ξεχωρίζει από αὐτή τήν ἔννοια πολὺ οὐσιαστικότερα μέ τήν ἀφαιρετικότητα και τήν ἀπροσιτότητά του. Στήν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας αὐτό τὸ στάδιο εἶναι μιὰ ἀναγκαία και λογική βαθμίδα. Μόνον ὅταν τὸ Ἐγώ μάθει νά αὐτοεγνωεῖται σάν τὸ ἀφηρημένο ὑποκείμενο τοῦ Λόγου, σέ ἀντίθεση πρὸς κάθε τι συγκεκριμένο, μπορεῖ νά ταυτιστεῖ συνειδητὰ μέ τις θετικές δυνάμεις τῆς ἀνθρωπότητας και νά κερδίσει ἔτσι πάλι μιὰ νέα και ἀνώτερη συγκεκριμενικότητα. Γιά τήν οἰκογένεια τῆς σύγχρονης κοινωνίας, αὐτό ἔχει σά συνέπεια ὅτι ανάμεσα στή μορφή και στό περιεχόμενο δημιουργεῖται ἕνα χάσμα. Τὰ πρόσωπα πάνω στή σκηνή τῆς οἰκογένειας παραμένουν κοινωνικά ἄτομα, ἂν και παίζουν τὸ ρόλο τοῦ συζύγου, τῆς νοικοκυρᾶς και τῶν παιδιῶν.

Κανένας ἄλλος θεσμός τῆς κοινωνίας μας δέν ἀποκαλύπτει τόσο φανερά τήν προβληματική φύση τῆς σύγχρονης οἰκογένειας ὅπως τὸ διαζύγιο. Ἡ γαλλική ἐπανάσταση, πού προεῖδε ὅλες τις μορφές τῶν μελλοντικῶν ἐποχῶν, διευκόλυνε τὸ διαζύγιο τόσο πολὺ, ὥστε ὁ γά-

μος ἀντικαταστάθηκε μὲ ἕναν καθαρὰ συμβολαιογραφικὸ δεσμό, δηλαδή τὴ μοναδικὴ σχέση πού συμφωνεῖ ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀτομιστικὴ ἀρχή. Σὲ πολλές κοινωνικὲς ομάδες ὁ γάμος ἔχει καταργηθεῖ πάλι σήμερα μὲ τὸ μέσο τοῦ διαζυγίου. Τὰ ἄτομα εἶναι στὸ γάμο ἐξίσου ἀντικαταστάσιμα ὅπως στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις. Ὁ κάθε σύντροφος ἀπορροφᾶται ἐντελῶς στὴν ἐκτέλεση ἑνὸς ξεχωριστοῦ σκοποῦ. Ὁ καθένας μένει ἕνα ἀφηρημένο κέντρο ἐνδιαφερόντων καὶ ταλέντων.

Ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὸν ἀληθινὸ χαρακτήρα τῶν γονέων, ὅπως αὐτὸς ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸ σύγχρονο βιομηχανισμό, καὶ στὸ ρόλο τους στὴν οἰκογένεια ἀνακαλύπτεται γρήγορα ἀπὸ τὰ παιδιά καὶ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑπεύθυνη γιὰ τὴ διαταραγμένη ἀνάπτυξη τῆς συναισθηματικῆς τους ζωῆς, τὴ σκλήρυνση τοῦ χαρακτήρα τους καὶ τὴν πρόωρη ὠρίμανση. Ἡ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὴν οἰκογένεια καὶ στὴ γενικὴ κατάπτωση τοῦ πολιτισμοῦ γίνεται ἕνας φαῦλος κύκλος. Ὄταν τὰ παιδιά μεγαλώνουν, παίζουν τοὺς ρόλους πιὸ συνειδητά, ἢ διατήρηση τῶν οἰκογενειακῶν δεσμῶν γίνεται δηλωμένος σκοπός. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια στάση δὲν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ τὸ μαρασμό τῆς οἰκογένειας. Ἡ ἀτομικοποίηση τῶν ἀνθρώπων ἢ θὰ ὑπερنيκηθεῖ μὲ ριζικὲς ἀλλαγές καὶ μεταβολές ἢ ἀλλιῶς θὰ γίνῃ πραγματικὰ μοιραία γιὰ τὸν πολιτισμὸ μας. Οἱ ἴδιες οἰκονομικὲς ἀλλαγές, πού καταστρέφουν τὴν οἰκογένεια, φέρνουν μαζί τους τὸν κίνδυνο τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ἡ οἰκογένεια πού βρῖσκεται σὲ κρίση δημιουργεῖ ἐκεῖνες τὶς στάσεις πού προδιαθέτουν τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τυφλὴ ὑποταγή.

Καθὼς ἡ οἰκογένεια ἔχει πάψει σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ ἀσκεῖ τὴ δική της μορφή ἐξουσίας πάνω στὰ μέλη της, ἔχει γίνῃ πεδίο ἀσκήσεων γιὰ τὴν αὐταρχικότητα γενικά. Οἱ παλαιὲς δυνάμεις οἰκογενειακῆς ὑποταγῆς εἶναι ἀκόμη σὲ ἐνέργεια, ἀλλὰ εὐνοοῦν μᾶλλον ἕνα καθολικὸ πνεῦμα τῆς προσαρμογῆς καὶ τῆς αὐταρχικῆς ἐπιθετικότητας παρὰ τὰ συμφέροντα τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν μελῶν της. Ἄν καὶ ὁ ὀλοκληρωτισμὸς γερμανικῆς μορφῆς προσπάθησε νὰ ἐξουδετερώσῃ

τὴν οἰκογένεια σὰν ἓνα σχεδὸν περιττὸ συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στὸ ὀλοκληρωτικὸ κράτος καὶ τὰ κοινωνικὰ ἄτομα, ἀκριβῶς ἢ σύγχρονη οἰκογένεια παράγει τὰ κατάλληλα ἀντικείμενα τῆς ὀλοκληρωτικῆς ἔνταξης. Αὐτὴ ἢ τυπικὴ ἀνάπτυξη εἶναι ἢ ἀκόλουθη :

Ἄρχικὰ τὸ μικρὸ παιδί στὶς σχέσεις του πρὸς τοὺς γονεῖς ἀποκτᾷ τὶς ἴδιες ἐμπειρίες ἀγάπης καὶ μίσους, οἱ ὁποῖες ἦταν συνηθισμένες σὲ ὅλη τὴν ἀστικὴ ἐποχὴ. Γρήγορα ὅμως ἀνακαλύπτει ὅτι ὁ πατέρας δὲν εἶναι καθόλου ἢ παντοδύναμη μορφή, ὁ ἀμερόληπτος κριτὴς καὶ ὁ γενναιόδωρος προστάτης, ὅπως τὸν φανταζόταν αὐτό. Τὸ παιδί βλέπει τὰ πράγματα ρεαλιστικὰ καὶ παραιτεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς ἐλπίδες, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ οἰκογένεια στὶς καλύτερες ἐποχὲς τῆς καὶ στὰ πιὸ καλλιεργημένα στρώματα καθυστέρουσε τὴ ριζικὴ του προσαρμογὴ στὸν ἔξωτερικὸ κόσμο. Ἡ κοινωνικὰ ἐξαρτημένη ἀδυναμία τοῦ πατέρα, ποὺ δὲν ἀντισταθμίζεται μὲ παροδικὲς ἐκρήξεις ἀνδρισμοῦ, δὲν ἐπιτρέπει στὸ παιδί νὰ ταυτιστεῖ πραγματικὰ μὲ αὐτόν. Σὲ προηγούμενες ἐποχὲς ἡ μίμηση τοῦ αὐτοκυρίαρχου, ἔξυπνου ἀνδρα, ποὺ ἀφιερώνεται στὰ καθήκοντά του, ἦταν γιὰ τὸ ἄτομο πηγὴ ἠθικῆς αὐτονομίας. Σήμερα τὸ ἀναπτυσσόμενο παιδί, ποὺ ἀντὶ γιὰ μιὰ εἰκόνα τοῦ πατέρα δέχεται τὴν ἀφηρημένη ἰδέα μιᾶς ἀυθαίρετης δύναμης, ἀναζητᾷ ἓναν ἰσχυρότερο πατέρα, ἓναν ὑπερ-πατέρα, ὅπως τὸν προσφέρει ὁ κόσμος τῶν φασιστικῶν ἰδεῶν. Ἐνῶ ἡ ὑποταγὴ στὴν αὐταρχικότητα ἐπιβάλλεται στὸ παιδί ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, ἡ συναισθηματικὴ σχέση τοῦ παιδιοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς ἔχει ἤδη διαταραχτεῖ σοβαρά. Ὅταν σὲ προηγούμενες ἐποχὲς ὁ πατέρας δὲν μπορούσε νὰ πάρει ἄμεσα μέρος στὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ, τὴ θέση του στὴ συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ τὴν ἔπαιρνε ἓνας θεῖος, εἷας κηδεμόνας, ἓνας δάσκαλος ἢ ἓνα ἄλλο ὀρισμένο πρόσωπο. Ὅσο κακότεροπος καὶ σκληρὸς κι ἂν ἦταν αὐτὸς ὁ ἀνδρας, εἶχε τουλάχιστο μερικὰ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, μερικὰ προσωπικὰ γνωρίσματα καὶ τρόπους, ποὺ ἄξιζε νὰ ἀντιγραφῶν, μερικὲς σκέψεις, ποὺ μπορούσαν νὰ ἐκτιμηθοῦν καὶ νὰ συζητηθοῦν. Σήμερα εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντικαθίσταται ὁ πατέρας ἀπὸ μιὰ

συλλογικότητα, από μια τάξη του σχολείου, από μια ομάδα, από ένα σύλλογο ή και από το κράτος. "Όσο περισσότερο ή εξάρτηση από την οικογένεια ανάγεται σε μια καθαρά ψυχολογική λειτουργία στην ψυχή του μικρού παιδιού, τόσο πιο άφηρημένη και πιο ακαθόριστη γίνεται στη συνείδηση του αναπτυσσόμενου νέου· από αυτό προέρχεται συχνά μια γενική έτοιμότητα για την αποδοχή όποιασδήποτε εξουσίας, αρκεί αυτή να είναι αρκετά ισχυρή.

Αυτή η ανάπτυξη εύνοείται από την αλλαγή στο ρόλο της μητέρας. "Όχι γιατί αυτή μεταχειρίζεται τάχα το παιδί τώρα σκληρότερα από άλλοτε· κάθε άλλο. 'Η ιδανική σύγχρονη μητέρα προγραμματίζει την ανατροφή του παιδιού της σχεδόν επιστημονικά, από την προσεχτική διατροφή μέχρι την ισορροπημένη εναλογία στον έπαινο και την επίπληξη, όπως το συνιστούν τα εκλαϊκευμένα ψυχολογικά βιβλία. 'Ολόκληρη ή στάση της απέναντι στο παιδί γίνεται όρθολογική, ακόμη και η αγάπη χρησιμοποιείται σαν ένα συστατικό παιδαγωγικής υγιεινής⁽²⁾. 'Η κοινωνία μας εύνοει στα καλλιεργημένα αστικά στρώματα μια «έπαγγελματική», πολύ πρακτική στάση ακόμη και σε εκείνες τις γυναίκες, που δεν ασκούν επάγγελμα, αλλά εκπληρώνουν το ρόλο τους στο νοικοκυριό. Θεωρούν τη μητρότητα σαν ένα επάγγελμα, και η στάση τους απέναντι στα παιδιά είναι αντικειμενική και πραγματιστική. 'Ο αυθορμιτισμός της μητέρας και η φυσική της, άπεριόριστη φροντίδα και ζεστασιά τείνουν να διαλυθούν. "Έτσι η εικόνα της μητέρας χάνει στη συνείδηση των παιδιών το μυστικιστικό της φωτοστέφανο, και η λατρεία της μητέρας από τους ενήλικους μετατρέπεται από μια μυθολογία, στην αύστηρή σημασία της λέξης, σε μια σειρά από άκαμπτες παραδόσεις.

Οι γυναίκες πλήρωσαν την περιορισμένη τους εισχώρηση στην οικονομική ζωή του άνδρα με την ανάληψη των προτύπων συμπεριφοράς μιας πέρα για πέρα κατεμπραγματωμένης κοινωνίας. Οι συνέπειες φτάνουν ως τις τρυφερότερες σχέσεις ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί. 'Η μητέρα παύει να είναι ένας καθησυχαστικός μεσολαβη-

τῆς ἀνάμεσα στὸ παιδί καὶ στὴ σκληρὴ πραγματικότητα· γίνεται μᾶλλον φερέφωνο αὐτῆς τῆς πραγματικότητος. Ἡ μητέρα ἐφοδίαζε ἄλλοτε τὸ παιδί μὲ ἓνα αἶσθημα ἀσφάλειας, ποῦ τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναπτύσσει ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ ἀνεξαρτησίας. Αἰσθανόταν ὅτι ἡ μητέρα ἀνταπέδιδε τὴν ἀγάπη του, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο αὐτὸ τὸ αἶσθημα τὸ συνόδευε σὲ ὅλη του τὴν κατοπινὴ ζωὴ. Ἡ μητέρα, ἡ ὁποία εἶχε ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν κοινότητα τῶν ἀνδρῶν καὶ παρὰ τὴ ἐξιδανίκευσή της εἶχε περιπέσει σὲ μιὰ ἐξαρτημένη θέση, ἀντιπροσώπευε μιὰ ἄλλη ἀρχὴ ἀπὸ αὐτὴ τῆς πραγματικότητος· μαζί μὲ τὸ παιδί της μποροῦσε νὰ κάνει πραγματικὰ οὐτοπικὰ ὄνειρα, καὶ θέλοντας ἢ μὴ τοῦ ἦταν ἡ φυσικὴ σύμμαχος. Στὴ ζωὴ τοῦ παιδιοῦ λοιπὸν ὑπῆρχε μιὰ δύναμη ποῦ τοῦ ἐπέτρεπε μὲ τὴν προσαρμογὴ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον νὰ ἀναπτύσσει ταυτόχρονα καὶ τὴ δική του ἀτομικότητα. Μαζὶ μὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ πραγματικὴ ἐξουσία στὸ σπίτι προερχόταν ἀπὸ τὸν πατέρα καὶ ὅτι αὐτὴ τουλάχιστον μέχρι ἓναν ὀρισμένο βαθμὸ ἐπιβαλλόταν μὲ πνευματικὸ τρόπο, ὁ ρόλος τῆς μητέρας προφύλαγε αὐτὴ τὴν προσαρμογὴ νὰ γίνῃ πολὺ ἀπότομα καὶ ὀλοκληρωτικὰ εἰς βάρος τῆς ἀτομοποίησης. Σήμερα, ποῦ τὸ παιδί δὲν αἰσθάνεται πιά τὴν ἀπεριόριστη ἀγάπη τῆς μητέρας του, ἡ ἰκανότητά του γιὰ ἀγάπη μένει ὑποἀνάπτυκτη. Τὸ παιδί καταπιέζει τὸ παιδικὸ μέσα του (πράγμα ποῦ δὲν ἐμποδίζει βέβαια· τὸ ἄτομο νὰ κάνει ἀργότερα μερικὰ καμῶματα, νὰ συμπεριφέρεται σὰν παιδί ὅταν ἀναζητᾷ διασκεδάσεις) καὶ συμπεριφέρεται σὰ συνετὸς μικρὸς ἐνήλικος χωρὶς ἓνα σταθερὸ καὶ ἀνεξάρτητο Ἐγώ, ἀλλὰ μὲ ἓναν τεράστιον βαθμὸ ναρκισσισμοῦ. Ἡ σκληραγωγία του καὶ ἡ ταυτόχρονη ὑποτακτικότητα σὲ ὁποιαδήποτε ἐξουσία τὸ προδιαθέτει γιὰ τὴν παραδοχὴ ὀλοκληρωτικῶν μορφῶν ζωῆς.

Ἡ μελοδραματικὴ λατρεία τῆς μητέρας, ποῦ παρατηρεῖται τελευταῖα στὶς ΗΠΑ καὶ ἡ ὁποία παρεξηγεῖται συχνὰ σὰν τάση πρὸς τὴ μητριαρχία, δὲν ἀντιτίθεται στὸν ὑποβιβασμὸ τοῦ ρόλου τῆς μητέρας. Αὐτὴ ἡ λατρεία μπορεῖ μᾶλλον νὰ νοηθεῖ σὰν ἓνα ἰδεολογικὸ ἀντιστάθμισμα γιὰ τὴν κατάργησιν τοῦ ρόλου τῆς μητέρας. Ἡ ὀλοκλη-

ρωτική διοργάνωση τῆς ζωῆς μας, πού μετάρηψε τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα πού καταλαμβανόταν πρῶτα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια σὲ κοινωνικὰ ἐλεγχόμενο ἐλεύθερο χρόνο, ἐφοδίασε τὶς γυναῖκες μὲ τὴν κυριαρχία πάνω σὲ αὐτὴ τὴ σφαῖρα τοῦ ὀργανωμένου πολιτισμοῦ — μὲ μιὰ κυριαρχία, πού ὅσα καλὰ κι ἂν εἶναι δυνατὸ νὰ προκαλέσει, ἀποκαλύπτει ἐξίσου τὴν παραδοσιακὴ ὑποανάπτυξη τῆς γυναῖκας. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ἀπὸ τὶς ρίζες τοῦ «Matriatism», ὅπως τὸν περίγραψε ὁ Philip Wylie. Ἡ «Matri» εἶναι ἡ νεκρικὴ μάσκα τῆς μητέρας. Ὅπου αὐτὴ κυριαρχεῖ ἀπεριόριστα, δυναμώνει συχνὰ μὲ τυφλὸ ζῆλο ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ πνεῦμα τῆς αὐταρχικῆς καταπίεσης, τὸ ὁποῖο εὐνοεῖται ἀσυνείδητα ἀπὸ μιὰ ἔλλειψη ἀγάπης καὶ πηγαίας ἐπαφῆς μὲ τὸ παιδί.

Ὁ ρόλος, τὸν ὁποῖο παίζει σήμερα ἡ οἰκογένεια σὰν ἰδεολογία, ἔχει ἀναλυθεῖ λεπτομερειακὰ ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ ἔρευνα. Μιὰ μελέτη, πού ἀπευθυνόταν στὴ φύση καὶ στὸ ὑπόβαθρο τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα στὶς Ἡνωμένες Γιολιτεῖες, μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει στὸ πρόβλημά μας⁽³⁾. Μὲ ἓνα συνδυασμὸ ἀπὸ διάφορα εἶδη ἐρωτηματολογίων, ἐντατικῶν συνεντεύξεων καὶ μεθόδων τέστ ἢ μελέτη προσπαθεῖ συστηματικὰ νὰ δείξει τὴ σχέση ἀνάμεσα σὲ ὀρισμένα γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα καὶ σὲ ὀρισμένες τάσεις ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ σὲ ἀνοιχτὰ ἐκφραζόμενες πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς γνώμες, πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πιθανὸν φασιστικὲς, ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐδῶ ἀνήκουν φυλετικὲς προκαταλήψεις, ἐξύμνηση τῆς ὁμάδας, στὴν ὁποία ἀνήκει ἓνα ἄτομο, ἐπιθετικὸς ἐθνικισμὸς, καταπολέμηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ ἀπροκάλυπτη περιφρόνηση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν. Ἡ μελέτη προσπαθοῦσε νὰ ἐξηγήσει τὶς ἰδιαίτερες μορφές τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα, ὅπως αὐτὸς κυριαρχεῖ σὲ μεγάλη ἔκταση στὴ σημερινὴ μεσαία τάξη.

Τὰ ἀποτελέσματα ἔδειξαν ὅτι ἄτομα, πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἰδιαίτερα εὐπρόσβλητα ἀπὸ τὴ φασιστικὴ προπαγάνδα, ἀντιπροσωπεύουν μιὰ ἰδεολογία, πού ἀπαιτεῖ μιὰ δύσκαμπτη, μὴ κρι-

τική ταύτιση με την οικογένεια. Έκτος απ' αυτό τὰ άτομα αυτά αφήνουν να έννοηθεῖ ὅτι στην πρώιμη παιδική ηλικία τους υποτάσσονταν απόλυτα στην έξουσία τῆς οικογένειας. Ταυτόχρονα ὅμως ἀποδείχεται τὸ βασικὰ μὴ γνήσιο τῆς οικογένειας ἀπὸ ὅτι τὰ άτομα με φασιστικές ιδέες δὲν ἔχουν καμιά γνήσια σχέση πρὸς τοὺς γονεῖς τους, ἀλλὰ τοὺς παραδέχονται με ἕναν ἐντελῶς παραδοσιακὸ καὶ ἐπιφανειακὸ τρόπο. Ἀκριβῶς αὐτὸς ὁ συνδυασμὸς ἀπὸ ὑποταχτικότητα καὶ ψυχρότητα εἶναι αὐτὸ πὺν χαρακτηρίζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο τὸν σημερινὸ πιθανὸ φασίστα.

Τὰ άτομα τοῦ πειράματος, πὺν εἶχαν φασιστικές ιδέες, ἐξυμνοῦσαν σχεδὸν ὅλα τοὺς γονεῖς τους. Ἐνας τυπικὸς ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀπάντησε στην ἐρώτηση «ποιοὺς θεωρεῖ σὰν τὶς μεγαλύτερες προσωπικότητες τῆς ἱστορίας»: «τοὺς γονεῖς μου». Αὐτὴ ἡ λατρεία τῶν γονέων βασίζεται στὶς περισσότερες περιπτώσεις στὸ θαυμασμὸ ἀπέναντι σὲ ἕναν αὐστηρὸ, τιμωρὸ πατέρα. Ἴχνη τῆς ἐχθρικότητας ἀπέναντι στὸν πατέρα γίνονται βέβαια αἰσθητά, ἀλλὰ σὰ σύνολο ἡ ἀντίσταση στην πατρική έξουσία μετατρέπεται καὶ στρέφεται ἀποκλειστικὰ ἐνάντια στοὺς ἀδύνατους καὶ τοὺς καταπιεσμένους. Ἀνάλογα πρὸς αὐτὸ ἡ ἀναγνώριση τῆς οικογένειας χρησιμεύει στὸ ἄτομο γιὰ νὰ προσδώσει ἔμφαση στὸν κοινωνικὸ του ναρκισσμὸ. Οἱ γονεῖς, οἱ γνωστοὶ καὶ τὰ μέλη τῆς δικῆς του ὁμάδας εἶναι ὅλοι «θαυμάσιοι ἄνθρωποι» οἱ ἄλλοι «δὲ διαθέτουν τὸ ἴδιο ἐπίπεδο», εἶναι κατώτεροι καὶ κοινοί. Μὲ τὸ δύσκαμπτο διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους, πὺν εἶναι «σὰν κι αὐτὸν» καὶ στὸν ὑπόλοιπο κόσμο οἱ αὐταρχικὲς τάσεις τοῦ πιθανοῦ φασίστα παίρνουν ἕνα στοιχεῖο ἀπάνθρωπης ἀφαιρετικότητας — ἐξύμνηση τῆς έξουσίας καθαυτῆς χωρὶς μιὰ συγκεκριμένη ιδέα γιὰ τὸ σκοπὸ πὺν ἐξυπηρετεῖ ἡ έξουσία. Ὁ αὐταρχικὸς χαρακτήρας ἀντιδρᾷ ἐντελῶς παραδοσιακὰ καὶ στερεότυπα. Ἡ εἰκόνα τοῦ πατέρα εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνὸς αὐστηροῦ, δίκαιου, πετυχημένου, ἀνεξάρτητου καὶ γενναιόδωρου σεβαστοῦ προσώπου. Ἡ εἰκόνα τῆς μητέρας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς βασικὲς ιδιότητες τῆς θηλυκότητας, ὅπως πρακτικὴ ἐπιδεξιότητα, καλὴ

έμφάνιση, καθαριότητα και υγεία. Όπου πρώτα υπήρχε χώρος για συνείδηση, ατομική ανεξαρτησία και για τη δυνατότητα αντίστασης ενάντια στην κοινωνική κονφορμιστική πίεση, εκεί απόμεινε σά μοναδικό κριτήριο ή επιτυχία, ή δημοτικότητα και ή έπιροή, συνδεδεμένα με την έντατική προσπάθεια του υποκειμένου να πάει μπροστά με άχαλίνωτη ταύτιση με κάθε τι που άσκει στην πραγματικότητα δύναμη. Καμιά πνευματική έξουσία, είτε θρησκευτική, είτε ήθική, είτε φιλοσοφική, δέν αναγνωρίζεται για χάρη τής ίδιας· μόνο τò υπάρχον αναγνωρίζεται. Ό,τι δέν είναι «δημοφιλές», ό,τι άπορίπτεται από την έξουσία, πρέπει να μείνει χωρίς ίσχύ.

Ένώ ό αυταρχικός ή σαδιμαζοχιστικός χαρακτήρας δέν είναι καθόλου ένα νέο φαινόμενο—μπορεί να παρατηρηθεί σε όλη την Ιστορία τής άστικής κοινωνίας (4)—, ή ιδιάζουσα άφαιρετικότητα και σκληρότητά του φαίνονται συμπτωματικές για έναν κόσμο που έπιμένει στην οικογενειακή έξουσία, ενώ ή έσωτερική ούσία τής οικογένειας έχει διαλυθεί. Στην άφηρημένη έξύμνηση τής οικογένειας αντίστοιχεί ή σχεδόν ολοκληρωτική έλλειψη μιās συγκεκριμένης σχέσης προς τούς γονείς γενικά, είτε θετική είτε άρνητική. Έτσι όλη ή συναισθηματική ζωή του αυταρχικού χαρακτήρα παρουσιάζει γνωρίσματα έπιφαινεϊακότητας και ψυχρότητας, που μερικές φορές μοιάζουν με γνωρίσματα που μπορεί να παρατηρήσει κανείς σε όρισμένους ψυχωτικούς. Κάτω από αυτά τά γνωρίσματα βρίσκεται δηλαδή μιá γενική περιφρόνηση του συναισθήματος άκριβώς εκείνου του συναισθήματος, που περισσότερο από κάθε άλλο έκανε να διαφαίνεται ή άγάπη τής μητέρας προς τò παιδί της.

Ή δομή του συναισθηματικού δεσμού τών άτόμων με τούς γονείς τους έξετάστηκε στις συνεντεύξεις με άκρίβεια. Σε συμφωνία με τή γενική εικόνα του αυταρχικού χαρακτήρα άποδείχτηκε ότι ή πρώιμη έπανάστασή του ενάντια στον πατέρα άπωθείται και περιορίζεται σε μιá άσυνείδητη βαθμίδα. Έκτός από αυτό ή υποταχτικότητα άπέναντι στον πατέρα συνεργεί άκόμη και σήμερα σαν άποφασι-

στικό μοντέλο στη διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν πεποιθήσεων. Αὐτὴ ἐκφράζεται συχνὰ σὰν ἐπιθετικότητα. Στους νέους ἀποδείχτηκε ἡ συνειδητὴ ἄρνηση τῆς ἀγάπης πρὸς τὴ μητέρα σὰν ἐξίσου σημαντικῆ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώιμης προσαρμογῆς του στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς ὁ νέος ἀποκτᾶ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μητέρα ἐξαιτίας τοῦ φύλου της εἶναι κάτι τὸ ἀδύνατο καὶ εὐκαταφρόνητο. Αἰσθάνεται τὸ ἀμύροπο στὴν ἐπίσημη ἐξύμνησή της καὶ τὴ θεωρεῖ σὰ μέρος μιᾶς κατώτερης φυλῆς. Ἡ ψυχρότητα καὶ ἡ ἐπιφανειακότητα τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ συναισθηματικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς ἄρνησης. Ἡ σκληρότητα, ἡ ἀδιακρισία καὶ μιὰ ὑπερβολικὴ ἀπόχρωση ἀνδρισμοῦ, ποὺ ὀδηγοῦν ὅπωςδήποτε σὲ πολιτικὲς-- φασιστικὲς ἰδεολογίες, ἔχουν τὶς ρίζες τους στὴ διαταραγμένη σχέση πρὸς τὴ μητέρα ἢ ἴσως περισσότερο στὴν ἔλλειψη κάθε γνήσιας σχέσης πρὸς αὐτή. Ἴσως αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι κἄν ἡ σπουδαιότερη συνέπεια τῆς ἐλαττωματικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ μητέρα καὶ τὸ παιδί. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται πὼς προσβάλλεται περισσότερο ἡ ἀνοχὴ τοῦ ἀτόμου γιὰ τὸ ἄλλο φύλο. Μιὰ ἀντιφεμινιστικὴ ἀψιθυμία, ποὺ βασίζεται στὴν ἄρνηση τῆς μητέρας, δίνει τὸ πρότυπο γιὰ τὴν κατοπινὴ ἄρνηση τοῦ κάθε τι ποὺ θεωρεῖται «διαφορετικό». Οἱ ξένες ὁμάδες, ποὺ ἀρνοῦνται οἱ φασίστες, κυρίως οἱ Ἑβραῖοι, χαρακτηρίζονται συχνὰ μὲ «γυναικεῖα» γνωρίσματα ὅπως ἀδυναμία, συναισθηματικότητα καὶ ἔλλειψη αὐτοκυριαρχίας. Ἡ περιφρόνηση τῶν γνωρισμάτων τοῦ ἑνὸς φύλου, μόλις αὐτὰ παρουσιασθοῦν σὲ μέλη τοῦ ἄλλου φύλου, φαίνεται πὼς συνδέεται συνήθως μὲ μιὰ πολὺ γενικευμένη μὴ—ἀνοχὴ ἀπέναντι σὲ κάθε τι ποὺ εἶναι διαφορετικό. Αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιὰ βαθύτερη σχέση ἀνάμεσα στὴν ὁμοφυλοφιλία, στὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ στὴ σημερινὴ παρακμὴ τῆς οἰκογένειας. Ὁ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὸν ἀνδρισμὸ καὶ στὴ θηλυκότητα καθὼς καὶ τὸ ταμποῦ γιὰ κάθε ψυχολογικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο ἀντιστοιχεῖ στὴ γενικὴ τάση τῶν ἀτόμων νὰ σκέφτονται μὲ ἄκαμπτες διχοτομήσεις καὶ στερεοτυπίες.

Ὁ παρακάτω κατάλογος περιέχει πολλές λεπτομέρειες, πού ἢ συσχετίσῃ τους μετὰ τὴ δομὴ τῆς σύγχρονης οἰκογένειας δὲν μπορεῖ νὰ ἐξεταστῆ σὲ αὐτὴ ἐδῶ τῆ μελέτῃ· μπορεῖ ὅμως νὰ βοηθήσει στὴν περιγραφή τοῦ τι ξέρουμε, ἀπὸ ἐμπειρικές ἐργασίες, γιὰ τὰ γνωρίσματα τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα. Ἐννοεῖται πῶς αὐτὸ τὸ πολύπλοκο φαινόμενο δὲν μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ κατάλληλα με κανένα εἶδος ἀπαρίθμησης, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ ἓνα δυναμικὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα. Ἐδῶ δὲν προσπαθήσαμε νὰ ὀρίσουμε τὰ ἐπὶ μέρους γνωρίσματα με ἀκριβεῖς ὅρους. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τέμνονται μεταξὺ τους, ἄλλα φαίνεται πῶς ἀντιφάσκουν. Ἡ σειρά στὴν ἀπαρίθμηση εἶναι τυχαία καὶ δὲν ἀποτελεῖ καμιά ταξινόμηση σὲ σχέση μετὰ τὴ σημασία ἢ τὴ συχνότητα. Θὰ πρέπει νὰ προσέξουμε ὅτι ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά πορίσματα δὲ συμπεραίνεται πῶς ἓνα ἄτομο με ἓνα ἢ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γνωρίσματα εἶναι ἀναγκαστικὰ ἓνας πιθανὸς φασίστας καὶ πῶς ἓνας φασίστας πρέπει νὰ παρουσιάζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά. Ἄν ὅμως βροῦμε ὅτι αὐτὰ τὰ γνωρίσματα ἐμφανίζονται σὲ μιὰ ὁμάδα πολὺ συχνότερα ἀπ' ὅ,τι σὲ μιὰ ἄλλη, τότε ἡ προδιάθεση γιὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ προπαγάνδα πιθανὸν νὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη στὴν πρώτη ὁμάδα παρὰ στὴ δεύτερη.

Ὁ αὐταρχικὸς χαρακτήρας ἐπιμένει σταθερὰ σὲ παραδοσιακές ἀξίες εἰς βάρος κάθε αὐτόνομης ἠθικῆς ἀπόφασης. (Οἱ Ἑβραῖοι εἶναι «ἐπιθετικοί»· τοῦτο εἶναι γι' αὐτὸν ἀρκετὸ γιὰ τὴ δικαιολόγηση τῶν πιὸ αὐστηρῶν μέτρων).

Σκέφτεται με κατηγορίες τῆς μορφῆς μαῦρο-ἄσπρο. Ἄσπρο εἶναι ἡ δική του ὁμάδα, μαῦρο ἢ ἄλλη, ἢ ξένη ὁμάδα. Κάθε τι πού διαφέρει ἀπορίπτεται ἀνεξέλεγκτα.

Μισεῖ κάθε τι πού εἶναι ἀδύναμο, καὶ τὸ ὀνομάζει «βάρος» (οἱ ἄνεργοι) ἢ «ξένο σῶμα» (οἱ Ἑβραῖοι).

Ἀντιστέκεται ἔντονα σὲ κάθε αὐτοκριτική, δὲν ἐξετάζει ποτέ

τὰ δικά του κίνητρα, ἀλλὰ ρίχνει τὴν εὐθύνη γιὰ μιὰ ἀτυχία πάντα σὲ ἄλλα ἄτομα ἢ σὲ ἔξωτερικά, «φυσικά» περιστατικά.

Σκέφτεται μὲ στερεοτυπίες : Οἱ Ἴρλανδοὶ εἶναι δξύθυμοι καὶ τεμπέληδες, οἱ Ἑβραῖοι πονηροὶ καὶ ἀπατεῶνες κλπ. Τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται σὰν ἀπλὸ ἀντίτυπο τοῦ γένους του.

Τονίζει τὰ ἀμετάβλητα γνωρίσματα (π.χ. κληρονομικὰ χαρακτηριστικά) σὲ ἀντίθεση πρὸς κοινωνικοὺς παράγοντες.

Σκέφτεται μὲ ἱεραρχικὲς ἔννοιες —«ἄνθρωποι στὴν κορυφή—χαμηλά» κλπ.

Εἶναι ψευτοσυντηρητικὸς, δηλ. ἀρέσκεται στὴ διατήρηση τοῦ «status quo», τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου κλπ., ἀλλὰ ἔχει τέτοιο μίσος ἐνάντια σὲ ὅλους τοὺς πολιτικοὺς ἀντιπάλους του, ὥστε ἡ συγγένειά του πρὸς τὸ δεσποτισμὸ εἶναι ὀλοφάνερη: «Πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ γίνῃ κάτι».

Πιστεύει στὸν «μέσο ἄνθρωπο», μὲ τὸν ὁποῖο ταυτίζεται, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν διανοούμενο, τὸν «σνὸμπ» κλπ.

Στὴν ἐπιτυχία, στὴ δημοτικότητα καὶ σὲ παρόμοια κριτήρια βλέπει τὸ μοναδικὸ μέτρο τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας.

Ἐνῶ τὸ δικό του σύστημα ἀξιῶν ἀποκαλύπτει τὴ δίψα του γιὰ δύναμη, κατηγορεῖ συνεχῶς τὴν ξένη ὁμάδα ὅτι ἐπιδιώκει τὴ δύναμη, συνομωτεῖ κλπ. (Αὐτὸ εἶναι ἓνα παράδειγμα γιὰ τὴ δική του γενικὴ τάση προβολῆς).

Τὴ θρησκεία τὴ θεωρεῖ μόνο ἀπὸ πραγματιστικὲς ἀπόψεις σὰ σημαντικὴ, δηλ. σὰ μέσο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν ἄλλων. Κατὰ βάθος εἶναι ἀντίθρησκος καὶ πιστεύει στὴ «φύση» μὲ τὴν ἐν-

νοια ὅτι ἀναγνωρίζει τὴ φυσικὴ ἐπιλογὴ σὰ μοναδικὴ ἀληθινὴ ἀρχή.

Εἶναι πέρα γιὰ πέρα «αὐταρχικός», δηλ. παραδέχεται τὴν ἐξουσία αὐτὴ καθαυτὴ καὶ ἀπαιτεῖ τὴν αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῆς. Ἡ ἀπωθημένη ἐξέγερσή του ἐνάντια στὴν ἐξουσία κατευθύνεται ἀποκλειστικὰ ἐνάντια στοὺς ἀδύναμους. Στὸ σεξουαλικὸ τομέα ὑπερεκτιμᾷ τὸ ἰδανικὸ τοῦ «φυσιολογικοῦ». Ὁ ἄνδρας βάζει πάνω ἀπ' ὅλα τὸν ἀνδρισμὸ, ἢ γυναίκα ἐπιθυμεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει γενικὰ τὴ θηλυκότητα.

Ἔχει τὴν τάση νὰ ἀπορίπτει τὸν ὑποκειμενικὸ, πλούσιο σὲ φαντασία καὶ λεπτεπίλεπτο ἄνθρωπο.

Δὲν αἰσθάνεται καμιὰ συμπόνοια γιὰ τοὺς φτωχοὺς. Ἡ συναισθηματικὴ του ζωὴ εἶναι κατὰ βάθος ψυχρὴ καὶ ἐπιφανειακὴ.

Ἡ τάση του γιὰ ἐξωτερίκευση τὸν κάνει ἐπιδεκτικὸ γιὰ ὅλα τὰ εἶδη δεισιδαιμονίας, ἀκόμη κι ἂν τὸ πνευματικὸ του ἐπίπεδο εἶναι πολὺ ψηλὸ.

Περιφρονεῖ τοὺς ἀνθρώπους, πιστεύει στὴν ἔμφυτη κακὴ φύση τους καὶ ἔχει μιὰ δική του κυνικὴ φιλοσοφία, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συνήθη συμφωνία του μὲ «ἰδανικά».

Τονίζει πάντα τὸ «θετικὸ» καὶ ἀπορίπτει τὶς κριτικὲς στάσεις σὰν «καταστρεπτικὲς»· μὲ τὴν αὐθόρμητη φαντασία του ὅμως αὐτὸς ὁ ἴδιος παρουσιάζει ἰσχυρὲς τάσεις καταστροφῆς. Σκέφτεται μὲ ἔννοιες κατάλυσης τοῦ κόσμου καὶ βλέπει παντοῦ «σκοτεινὲς δυνάμεις».

Γενικὰ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὰ μέσα παρά γιὰ τοὺς σκοποὺς.

Τὰ πράγματα ἔχουν γι' αὐτὸν μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, καὶ στοὺς ἀνθρώπους βλέπει κυρίως ὄργανα ἢ ἐμπόδια—δηλαδή πράγματα.

Κρύβει τὴ στερεότυπη, ἀπάνθρωπη στάση του μὲ προσωποποιήσεις. Ὄταν ἀναζητᾷ τὴν εὐθύνη καὶ τοὺς ὑπεύθυνους δὲ σκέφτεται μιὰ ἀντικειμενικὴ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα, ἀλλὰ ἀνίκανους, ἄτιμους, καὶ διεφθαρμένους ἀνθρώπους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ περιμένει ὅλα τὰ καλὰ ἀπὸ ἰσχυροὺς ἄνδρες, ἀπὸ «ἀρχηγούς».

Ἐπιμένει γιὰ σεξουαλικὴ καθαρότητα, ἠθικότητα ἢ τουλάχιστον γιὰ τὸ φυσιολογικὸ, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶναι γεμάτος ἀπὸ σεξουαλικὲς φαντασίες καὶ μυρίζεται παντοῦ «πάθη». Ὄταν μιλάει γιὰ τὶς κακὲς δυνάμεις ἀρέσκεται νὰ ἀναφέρει ὄργια, σεξουαλικὲς διαστροφές καὶ παρόμοια.

Ἐξιδανικεύει τοὺς γονεῖς του. Αὐτὸ ὅμως καλύπτει πολὺ λίγο τὴν ἐχθρικότητά του. Δὲν ἔχει καθόλου ἰσχυροὺς συναισθηματικούς δεσμούς. Οἱ ἔννοιες «συναλλαγὴ» καὶ «ἀνταπόδοση» κυριαρχοῦν στὴ σκέψη του καὶ συχνὰ παραπονιέται ὅτι ὅσα δίνει δὲν τοῦ ἀνταποδίδονται.

«Αὐτὸ ποὺ μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν οἱ ἄνθρωποι» τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο ἀπὸ κάθε γνήσια συμπάθεια. Εἶναι ἓνας «χειραγωγός».

Εἶναι, τουλάχιστον ἐπιφανειακά, «προσαρμοσμένος καλὰ»: παρουσιάζει μᾶλλον ψυχωτικὰ παρά νευρωτικὰ συμπτώματα. Πιστεύει σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἰδέες, οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ γενικὰ εἶναι παραδεκτὲς ἀπὸ τοὺς ὁμοίους του, σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις πλησιάζουν παρανοϊκὲς παραστάσεις (διεθνῆς συνομωσία).

Στὸ ἰδανικὸ τῆς ἀγνότητος, τῆς τάξεως, τῆς καθαριότητος καὶ σὲ παρόμοια γνωρίσματα ἀποδίδει ὑπερβολικὴ σημασία.

Παραπονιέται γιὰ τὰ χαμηλά, ὑλιστικὰ κίνητρα τῶν ἄλλων, ἀλλὰ ὁ ἴδιος σκέφτεται πολὺ συχνὰ τὸ χρῆμα.

Πιστεύει στὴν ἐπίσημη αἰσιοδοξία, ἢ ἀπαισιοδοξία εἶναι γι' αὐτὸν κατὰπτωσις.

Παρὰ τὴ γενικὴ του περιφρόνησι γιὰ τοὺς συγχρόνους του ἀποκρύπτει ὄχι μόνον τὶς ἐσωτερικὰς του συγκρούσεις, ἀλλὰ καὶ τὶς διχόνοιες στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν ὁμάδα, στὴν ὁποία αἰσθάνεται πῶς ἀνήκει. Ἐδῶ εἶναι ὅλοι «θαυμάσιοι ἄνθρωποι».

Τὸν ἀπασχολεῖ συνέχεια ἡ δικὴ του κοινωνικὴ θέσι καθὼς καὶ τῆς οἰκογενειᾶς του.

Συμπληρωματικὰς γνώσεις γιὰ τὴν περίπλοκην σχέσιν ἀνάμεσα στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνίαν ἔδωκε μιὰ ἄλλη μελέτη, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ αὐταρχικὰ γνωρίσματα καὶ τὶς προσδιαθέσεις στὰ παιδιὰ (5).

Τὰ ἀποτελέσματα ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα ἐμφανίζεται ἤδη σὲ παιδιὰ ἐννέα ὡς δεκατεσσάρων ἐτῶν. Σὲ ἓνα σημαντικὸ σημεῖο ὅμως τὰ προσωρινὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς μελέτης ἦρθαν σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὶς ὑποθέσεις ποὺ εἶχαν ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴν παραπάνω μελέτη μὲ ἐνήλικους. Οἱ ἐρευνητὲς ὑπόθεσαν ὅτι τὰ παιδιὰ, ποὺ ὑποτάσσονται πρόθυμα στὴν πειθαρχίαν τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ σχολείου, εἶναι ταυτόχρονα ἐκεῖνα, ποὺ ἔχουν κυρίως αὐταρχικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα, ἐνῶ τὰ ἐπαναστατικὰ καὶ ἀτίθασα παιδιὰ θὰ ἀποδείχονταν σὰν ἀποφασιστικὰ ἀντιαυταρχικά. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσι διαψεύθηκε. Τὰ «καλὰ» ἀγόρια καὶ κορίτσια, τὰ κυρίως μὴ ἐπιθετικὰ παιδιὰ, παρουσιάζουν τὰ γνωρίσματα τοῦ καταλόγου μας σὲ ἐλάχιστον βαθμὸν. Τὰ δύσκολα

καὶ κακότροπα παιδιά εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀπορίπτουν τοὺς ἀδύνατους καὶ ἐξυμνοῦν τοὺς δυνατούς. Ἡ προσαρμοστικότητα τοῦ αὐταρχικοῦ χαρακτήρα, ἡ τάση του πρὸς τὸ «ὀρθὸ» καὶ πρὸς αὐτὸ «ποὺ ἀρμόζει», φαίνεται πὼς διαμορφώνεται κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία ἢ καὶ ἀργότερα, ὅταν ἡ ἐπίδραση τῆς πραγματικότητας ὑπερτερεῖ γιὰ χάρη τῶν παραδοσιακῶν ἀξιῶν. Ἀπὸ αὐτὸ φαίνεται πὼς οἱ πιθανοὶ φασίστες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ στὴν παιδικὴ τους ἡλικία ἦταν μᾶλλον ὤμοι, ἄξεστοι καὶ «ἀκαλλιέργητοι». Ἡ ἔλλειψη πραγματικῶν συναισθηματικῆς σχέσης πρὸς τὴν οἰκογένεια τοὺς κάνει νὰ μεταφέρουν τὴν τάση τους γιὰ ἐξουσία, ποὺ τὴν εἶχαν ἀποκτήσει στὴν παιδικὴ ἡλικία, στὴν «παρέα» τους καὶ νὰ ἀποδέχονται τὸ δικὸ τους κώδικα τιμῆς γιὰ τὴ γενναιότητα καὶ τὴ βιαιότητα χωρὶς νὰ προβάλλουν σὲ αὐτὸ καμιά ἠθικὴ ἀντίσταση.

Παρατηρήσεις τέτοιων «συμμοριῶν» πιστοποιοῦν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ ἐπιθετικότητα αὐτῶν τῶν παιδιῶν, τὴν ὁποία καὶ ἀργότερα δὲν τὴν ἀποβάλλουν, ἀλλὰ λίγο-πολύ ἀπωθεῖται καὶ μετουσιώνεται, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐξάλειψη τῶν θετικῶν, προστατευτικῶν λειτουργιῶν τῆς οἰκογένειας. Αὐτὰ τὰ παιδιά συμπεριφέρονται σὰ μικροὶ ἄγριοι, ἐπειδὴ δὲν τοὺς παρέχεται καμιά ψυχικὴ προστασία, καὶ ἔτσι νομίζουν ὅτι πρέπει διαρκῶς νὰ φροντίζουν «μόνα γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους». Σὲ ἓνα σκληρὸ, ἀδιαφανῆ κόσμῳ ὑποψιάζονται τὸν καθένα σὰν ἐχθρὸ τους καὶ τοῦ ἐπιτίθενται. Ἐπιστρέφουν στὴν κυνικὴ ἀρχὴ τῆς παλαιᾶς ἀστικῆς φιλοσοφίας: *Homo homini lupus*. Αὐτὸ ποὺ τὰ κάνει νὰ ὑποφέρουν δὲν εἶναι ἴσως μιὰ πολὺ σκληρὴ οἰκογένεια, ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ ἔλλειψη οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ συντηρητικὴ ἄποψη γιὰ τὰ αἴτια τῆς ἐγκληματικότητας τῶν νέων ἀνακινεῖ μερικοὺς βασικοὺς κοινωνικοὺς παράγοντες, ποὺ συχνὰ σκεπάζονται ἀπὸ πιὸ διαφοροποιημένες καὶ πιὸ προοδευτικὲς ψυχολογικὲς θεωρίες. Ἐνῶ ἡ οἰκογένεια σὰν ἰδεολογία ἐνεργεῖ ὑπὲρ ἑνὸς καταπιεστικοῦ αὐταρχισμοῦ, δείχνεται καθαρὰ ὅτι ἡ οἰκογένεια σὰν πραγματικότητα εἶναι ἡ πιὸ σίγουρη καὶ

πετυχημένη αντίθετη αρχή ενάντια στην πτώση στη βαρβαρότητα, από την οποία απειλείται κάθε άτομο στην ανάπτυξή του.

Οί εθνικοσοσιαλιστές, που ήξεραν να εκμεταλλεύονται τόσο έξυπνα τους κοινωνικούς και ψυχολογικούς μηχανισμούς που δείξαμε εδώ, αναγνώρισαν επίσης την έσωτερική αντίφαση ανάμεσα στην οικογένεια, στη γνήσια έννοιά της, και στο βάρβαρο κόσμο, που αντιπροσώπευσαν αυτοί. Αν και στην ιδεολογία τους εξυμνούσαν την οικογένεια σαν απαραίτητη για μια κοινωνία που βασιζόταν πάνω στην αρχή του αίματος, υποψιάζονταν και καταπολεμούσαν την οικογένεια στην πραγματικότητα σαν πιθανή προστασία από τη μαζική κοινωνία. Τη θεωρούσαν σαν ενεργό συνωμότη ενάντια στο ολοκληρωτικό κράτος. Η στάση τους απέναντι στην οικογένεια μοιάζει με την αμφίροπη πολιτική τους απέναντι στη θρησκεία, στο ελεύθερο εμπόριο και στο συνταγματικό κράτος.

Σήμερα τίθεται πάλι το ερώτημα, αν ο πολύπλοκος συνδυασμός εκείνων των δυνάμεων ήταν κάτι το μοναδικό ή αν με αυτό αρχίζει μια γενική ιστορική τάση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι οικονομικές αλλαγές, που περιγράψαμε παραπάνω, κάνουν δυνατό να μπορέι τοῦτο τὸ δικαίωμα σὲ ὄλο καὶ αὐξανόμενο βαθμὸ νὰ περικοπεῖ ἢ καὶ νὰ καταργηθεῖ μὲ πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ μέτρα τῶν κυβερνήσεων.
2. Ἡ σύγχρονη ψυχολογία καθὼς καὶ τὰ πιδ προοδευτικὰ περιοδικὰ ἔχουν συνείδηση αὐτοῦ τοῦ κινδύνου καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐλέγχουν τὸν ὀρθολογισμό μὲ ὄλο καὶ περισσότερο ὀρθολογισμό.
3. Ἡ μελέτη δημοσιεύτηκε τὸ 1950 στὴ Νέα Ὑόρκη μὲ τὸν τίτλο *The Authoritarian Personality*, ἀπὸ τοὺς Th. W. Adorno, E. Frenkel - Brunswik, D. Levinson καὶ N. Sanford.
4. Πρβλ. τὸ κοινωνιοψυχολογικὸ κεφάλαιο τοῦ Erich Fromm στὸ *Studien über Autorität und Familie*, *Schriften des Instituts für Sozialforschung*, ἐκδ. ἀπὸ τὸν Max Horkheimer, Τόμ. V, Paris, 1936, Σελ. 77—135.
5. Αὐτὴ ἡ μελέτη ἦταν ἓνα κοινὸ σχέδιο τοῦ Institute of Social Research καὶ τοῦ Institute of Child Welfare στὸ Berkeley.